

ներք, հանդերձ այսու շնորհիւ բազմաթիւ՝ մա-
 նաւանդ գերմանացի հայագէտներու՝, նոյնին բու-
 վանդակութիւնը համեմատաբար ընդարձակադոյնս
 ծանօթացուած եւ նկարագրուած է:

Ի մասնաւորի վերջերս Ուսուցչական Բնիկն ղեկավարէ Գրեթյուքի Ի Բրդուշա՝ մասնաւորապէս ղեկավարական ջրով ջրով ուսումնասիրած եւ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է, որոնցմով ցոյց տուած է մասնաւորապէս կարեւորութիւն ու նշանակութիւն իւր նկատմամբ՝ «Մատենադաշնակի» արժէքն է կայելու ջրով՝ և՛ «Բրդուշակեան ճշմարտութեան Մատադովութեան հին կայելու ջրով», և՛ նաեւ մասնաւորապէս՝ «բուրժուական փամփայլին եւ վաւերականութեան վրայ»։ Հինովին ճառած է։

Եւ արգելափակ պայպիտի մտադիր ուսումնասիրութեան աշխատի մասեանս. վասն զի հեղիւթի՝ Եղիթի, բարձրագոյն «Թարգմանիչներուն», կարգին մէջ է եւ հայ գրականութեան հիմնադիրներուն առաջինն է. Թմ. Թանկադին բովանդակութեան ու գործածան Տնադոյն հեղինակներուն պատճառաւ, եւ ՎՊԷ Էջմաղ օմիյն ու զուտ հայկական-քերականական ասացումաճանբերուն նբբուն Թմանդանական պատճառաւ. լիբիւ աստճանի կարեւորութիւնն ունի. Չայր կը հաստատուն Եղիկայ վրայ բորոնեբեր կամ զայն ուսումնասիրողները, ի մասնաւորի յԱնաշայի Միքիմ-Նալեբեկ, որոնք զեղիթի ի սկզբանէ հետէ բքր մի միակ գաստական հայ հեղինակ ծանշցանք. եւ մտոր լեզուն «սակեղէն գարուն», լեզուին ասանակճիւղաւ շաշակեցին:

Այսպես սխեմեզ միայն զանի մե հնազդդն եւ
հորգադն եւտողոյ Տեղեկաններս: Կ: Պր. Դեղյամաններս
Կ: զդրհ: Ենկնոյ մասին. «Ենկնի Կ. Սահադոյն եւ
Մեքորոպոյ ընտրեալագոյն աշակերտներէն մէկն էր:
Սարգիսի եւ Յովնանանի այլեւայլ պարզութեան
մէջ զառարարականութիւն առաւ. եւ Ենկնոյն Կ. Երեւոյն
յոյն, ստորի եւ պարսիկ լեզուներուն զալ հմտաւ
էր, իւր երկն հայապետներու թալ շատ մօ յարդ
ունի թէ գարարական եւ նուր բազմաթիւ իմանէ

բուն եւ թէ նախագատութիւններուն կանոնաւոր շարքին պատճառաւ: Գիտնական Միխիթրեանին¹ ընդ Ե. Յարութիւն Ազգերեան Ի Վեներիկ սովոր էր ըսել. «Ո՛ր ո՞ր Հայերէնի ամէն նբուն թիւնները ճանչնալ կ'ուզէ: պէտք է յարատեւութեանը եղբայր կարգաւ:» ե՞նքի՞ մէկն էր, մանաւանդ թէ ա- մէկն նշանաւորն այն մարդերն² որոնք Սահակայի եւ Մեսրոպայ զգուշին եւան, եւ մարդկային գի- տութեան ամէն ճեղքերուն մէջ իբրեւ թարգմանի եւ հեղինակ համբաւաւոր եղան³: Այս թարգ- մանիչներու մասին կը գրէ նոյն Կ. Քր. Նեղյաման⁴. «Թարգմանիչներն Հայ ազգին նաեւ գաղափար եւ հեղինակներն եղան. եւ այն թարգմանութիւններն ինչպէ՞ս Աստուածաշունչին թարգմանութիւնը, իրենց զուտ եւ անպամոյճ լեզուին, զարգարուն եւ ձկուն բացատրութիւններուն պատճառաւ Հայ ա- ստուածքի իբր նախադիպ օրինակներ կը ըլլաւա- տունի:» Այսպէս Ե. դարը. «Թարգմանիչներու ժամանակը, Հայ լեզուի եւ մատենագրութեան «ոսկեդէն, գարն է:

Եղնիկ, Հայ մատենադարանի «Ռեանալ-
նա»-ի գրասենյակի Տեղեկանքի թիվ 1-ի
համալրությունը համար, եւ թէ իւր զուտ, աշխիւ եւ
յաճախ նաեւ ծարուսատնութեան պատճառաւ
Թեւդէտ Եղնիկ ունի բացառաւթիւններ եւ նկա-
րազրութիւններ, որոնք մեր տեսնութիւններուն եւ
սովորութիւններուն դէմ մը շատ ազատ եւ մեր
խիբերան, սակայն կարելի է զատուր արարարաբ
նշել՝ նկատուելի որ Երեւանից այս մասին նուազ
նորք եւ նուազագոյն չափաւորութեամբ բացառա-
ւթիւններ ունի, եւ թէ Եղնիկ ստիպում էր հե-
ծիմտական մարտութիւններին իրական եւ բնական
պարագաներով խախտելու եւ այսպէս հեծիմտու-
ններու, մոգերու եւ պարսիկներու հետ իրենց սեպ-
հակա ճակատաբանութիւնը վերջ մարտնչելու։ Բայ-
նակէ՛ երկարութեան բովանդակութեան ծան-
րութիւնը եւ զուտ գիտական նկարագիրն ինքնի-
րի պահպանման՝ որ այսպիսի կտորները կարողա-
նենք՝ յատուկ պարագաները նկատողութեան առ-
նուշ գիտնալ եւ չգայթակղել ջանի մ'ապագ եւ
նիւթապաշտական բացատրութիւններէն ու նկա-
րազրութիւններէն, զորոնք թարգմանութեան մէ-
կարեկ չէր դանդ առնել։

Ղիկտոր Լանգուստ գաղղիացիք երկասիրու
թիւնս Կ'անուանուի: Եւ թանկանայի իբրեւ
պատման համար համար. վասն զի եւ. զարու հոյ
հեղինակներուն, ի մասնաւորի եղիշէի եւ Ղ. Թաթ
պեղու Մարգարեանց վրայ տուան անգղիական թիւն
ները Կ'ամբողջացնէի, եւ զարձակ Կ'ընէի: Եղի
իւր երկասիրութեան շարս զբերելուն մէջ՝

1 C. Fr. Neumann („Hermes“ 339; Հար. ԼԷյզդեհ 1829, էջ 177, հ., „Zeitschrift für die historische Theologie“, էջ Հար. ԼԷյզդեհ 1834, էջ 71-), Windischmann („Bayer. Annalen“, Մյունխեն 1834, էջ 81-), Harnack („Zeitschrift für wissenschaftl. Theologie 19; Տարբ. ԼԷյզդեհ 1878, էջ 84-102), Florival, Armand de Wicque-
r („Revue de l'Orient“ Paris 1857, էջ 207-216), Du-
laurier, Gattayrias, Revillon, („Journal asiatique“ t. 5, s.
515), Langlois, Հ. Գաբրիել² Martin, Ermoni („Revue de
l'Orient chrétien“ 1898, էջ 481-480) Ի. Նեմեյ³ (Գաբրի-
ել 1858 թվականին) Casarelli, Himpel (Kirchenlexikon
v. Wetzer u. Welte, 29 տպ. էջ 1163-1163) Հ. Տարեյան⁴
Հ. Գաբրիել Նեմեյան, Vetter, Weber.

* „Tüb. Theol. Quartalschr. 1896, 42 463-489:
* „Katholik“, W^urg, 1898, U. 42 214-230 u. 42
311-325:

* „Tüb. Th. Quart.“ 1897, 42 387-398;
 * 1898, „Tüb. Th. Quart.“ 1897, 42 388;

«Hermes» 33 գ. 2-րդ. [Էյսպրիտ 1829, էջ 201: C. Fr. Neumann *որ Հեղինակն է Versuch der Geschichte der armenischen Litteratur* 448 էին (Էյսպրիտ 1836), Հայերենը *սարգիսյան Համար երկրորդ աստիճան երեսիկ, Միտիմ արեաններու լույս կերպն է:*

1 „Hermes“ 42 190

* U.S., 195

3 255m. Florival, with 49 7

• Collection, էջ 372: Langlois ԽԲ Collection, էջ 369-382, Հրատարակած է Բ. Գրգին առաջին հրատարակության թարգմանությունը, որ թվականը հղումն է Հաստատարիմ է, բայց աճն տեղ բառ է: Թարգմանիչն է և ներհանի լրիվ թարգման է:

^b U27, 49 :

ժամանակն յուզուած փխխոփալական եւ կրօնական խնդիրներու քաջ հմտութիւնն ցոյց կու տայ», Նայիդէս կը խօսի Գիւլքրիէ՝, որ զեղնիկ «իւր ազգի գիտնականագոյնն ուսուցիչներէն մէկը» կը կոչէ:

Թ. Ա. Գաւառէ, յիշատակէ, որ զինք «մշակ առաջին ժամանակ», Գիւնուանէ, եւ ուրիշ եւրոպացի եւ հայ հեղինակներ անոր երկասիրութիւնը վերին աստիճանի կարեւոր գիրք կը կոչեն:

Վերքերը գէ Լազարեցի Նիքոլ անով արգիւշտուրդ կըսէ՝ որ առաջին անգամ հայ գրականութիւնը որով նաեւ Նիքոլայ երկն Ուսուցչապետ ֆուտուրի արշաւանկով թեւամբէ իւր Հայրաբանութեան մէջ առնելով՝ Հայրաբանութեան մասն ըրաւ: Ֆուտուրի նշան տեղի Նիքոլայ վրայ կը գրէ այսպէս: «Նիքոլայ երկն Հայրաբանութեան մէջ եղական երեւոյթ մըն է, իր ոճն հայ գրականութեան յիշման թերեւս ամենէն ազնիւ օրինակն է, վճիռ, գիւրահաս, անպաճառ»:

Վերջապէս Ուսուցչապետն Վերքեր ի Ֆրէյ-բուրգ ի Բայրապետէ՝, որ ինչպէս ըսինք՝ այլեւայլ յօդուածներով Նիքոլայ գրեթէ ամբողջ բովանդակութիւնն ընդարձակագոյնն եւ յաղոցապէս ուսումնասիրած եւ տարրալուծած է, նայել Գիւնուանէ «Հատագովական երկ մը, որ ոչ միայն հայ մատենագրութեան զարդը կը ձնայ, այլ նաեւ նայինք մէջ երեւցած նորամտութեամբ, բովանդակած գիտութեամբ, եւ ասացուածոց փայլովը դասական հնուութեան մտաւորական արտաբանութիւններուն մէջ պատուաւոր գիրք մը գրուել կրնայ: Նիքոլի իւր ժամանակին Հատագովական մարտավարին վրայ կը կենայ իրեն մարտաւարը՝ Դանէ Հայ պատմութեան յալըրդ գարբըր շին աւանդել ուրիշ անուն մը, որ անոր փառքը նսեմացնէ»:

Այսպիսի են գատողութիւններն այն հեղինակներու՝ որոնք Նիքոլայ օղբի-ընթիւ տակաւին քննած չէին: Կ. Կալմէնարեանի նորագոյն հետազոտութիւններուն համեմատ՝ Նիքոլի, ինչպէս վարդ պիտի տեսնենք, օտար շատ կարեւոր պարբերներ՝ ամբողջ անաղղեր անուիք տալու, իր երկին համար առատօրէն գործածուէ: Այնպէս որ իր երկին մէջ միտերաւծ գիտութեան ամեն միայն իրեն սեպակաւն կարելի չէ նկատել:

Թե՛ Նիքոլի համանուն երկին հնդիւն է, ոչ ոք կը հակառակի. եւ Վերքեր համոզել կերպով ապացուցած է զայս: Ան իրականութենէն թէ այն երկն ծրագրին, յօդներուն մէջ եւն զուրկեան կողմէն (թէ եւ այլեւայլ գրքերէ շատ զաղուածներ ունենայ) յիշեան միարուն ամբողջութիւն մը կը կոչուի, իրաւամբ կը հետեւցնէ Վերքեր, թէ մի միայն հեղինակի գործ պէտք է որ ըլլայ, եւ այս անձն է մի միայն Նիքոլի Կողբացի, Բագրեւանդայ

Եպիֆանիոսն: «Թարգմանիչն» ու Հատագովն Նիքոլի Կողբացի եւ Նիքոլի «Եպիֆանիոսն», Բագրեւանդայ երկու զատ անձնաւորութիւն չեն, այլ երկուքն միեւնոյն անձն են:

Նիքոլի՝ բարեկամն Կորեան՝ որ Ս. Մեսրոպայ վարդը գրեց եւ իրեն պէս Ս. Մեսրոպայ աշակերտն էր, ծնած էր Հայաստանի Կողբ գիւղը, Տայոց գաւառը: Նիքոլի պատմութեան մէջ երկու անգամ կը յիշուի¹. նախ իբրեւ Եպիֆանիոս Բագրեւանդայ եւ անորով 443ին Նշտրչատայ Սիւնհոգոսին², երկրորդ անգամ կը յիշուի Նիքոլի է. կամ Ը. Գաւառն՝ Մովս. Խորենացոյ ջով, որ կը գրէ Նիքոլայ վրայ³. «Մեսրոպ եւ Մենն Սահակ զԳովտէի եւ ատար ընկերն Նիքոլի անուն» Կողբ գիւղէն, կը զոհեն Միջագետք Եդեսիա քաղաքը, նախնի սուրբ Հայրերէն դուռած հոն գտնուող ամեն գրքերը մեր լեզուն թարգմանելու եւ շուտով բերելու համար, որպէս զի կարող ըլլան զերեւել միւսնայն նպատակի համար Բիւզանդոն զոհել... Ասոր անմիջապէս Բիւզանդոնի պաշին... եւ կրթութեան յուսարեան մէջ եւ սկսան թարգմանել եւ գրել: Նիքոլի Կ. Ողիւն ամեց մինչեւ Եփեսոսի Սիւնհոգոսին վերել (431), յմեց ետեւ եկաւ Նշտրչատ (Տարօն) ուր գտաւ իր ուսուցիչներն, որոնց յանձնեց Եփեսոսի Սիւնհոգոսի թղթերն ու զից զլեւ բաղկացեալ կանոնադր, եւ Աւստուածաշունչի վաւարեան գրչազգիրներ, որոնց վրայէն Սահակ († 440) եւ Մեսրոպ († 441) յիշեալ աշակերտներու հետ վերստին թարգմանեցին Աւստուածաշունչը, զոր նախ վերիվերջ թարգմանած էին: Մօբին ուղեւորած ժամանակ Նիքոլի իբր 30 տարեկան պիտի ըլլար, հետեւաբար Արտաշատու Սիւնհոգոսին ժամանակ իբր 50 տարեկան ըլլալու էր:

Վերջապէս այն երկն ալ անոր անունը կը կրէ իբր հեղինակի, եւ նաեւ Հարունակեալ աւանդութիւնը զանիկա գիտն ճշգրիտն նշոյն երկին⁴. Հազեւ է. գարունն կը յիշուի ուրիշ Նիքոլի մը, որ կը կոչուի «Նեք»⁵, որ սակայն ամեն պարագաներու համամասն այն երկին հեղինակը չի կրնար ըլլալ:

Նիքոլի Կողբացի, մին առաջին «Թարգմանիչ» ներքէն Սահակ Կաթողիկոսին (390—440) ձեռքին տակ գործեց, զիստուրաբար յունական-ասորական ծարանական մատենագրութիւնն իւր ազգին մէջ

¹ Tüb. Th. Quart. 1897, էջ 385:

² Ֆուտուրէ առ Նիրսի, անդ:

³ T. Th. Quart. 1897, էջ 367:

⁴ Վերքեր, T. Th. Quart. 1897, էջ 392: Նիքոլի, Վերքեր, 1864, էջ 46: Գ. Փարպեցի, Վերքեր, 1891, էջ 138:

⁵ Մ. Խորենացի, Վերքեր, 1881 էջ 544: Գրեմ. Թարգմ. Լ. Լաւեր է, Ռեզնուրով 1869, էջ 224: Ըստ նորագոյն հետազոտութեանց Կարիքի (Nouvelles sources de Moïse de Korène, Վերքեր, Միլիթ. ապ. 1893: Supplément անդ, 1894) Գարագաշեանի, Ֆուտուրէ, Թարգմանեց, Ցեր Միլիթեանց, Տալեանի, Գաղաշեանի. եւ Մովս. Խորենացի իր Գատմութիւնն իբր է. կամ Ը. Գաւառն գրած է:

⁶ Մ. Խորենացի, անդ էջ 547:

⁷ Վերքեր, Tüb. Quart. 1897, էջ 391:

⁸ «Նիքոլի Ա. է Կողբացոյ Ընդգրկման աղանդոց», Վերքեր, անդ էջ 369:

⁹ Նշոյն անդ էջ 387:

¹⁰ Cosmogonie des Peres d'après Esnig, «Revue de l'Orient», Paris 1857, էջ 253, 254:

¹¹ J. A. Gattegrias, L'Arménie et les Arméniens, Գրեմ. 1862, էջ 76:

¹² Nirschl, Lehrbuch der Patrologie, Mainz, 1855, Գ. Լաւ. էջ 231:

¹³ «Katholik», Մոսկ. 1898, էջ 215:

աւարածեալ նպատակաւ: Հայերն ինչպէս որ քրիստոնէութիւնը Յոյներէն առին — Ս. Գր. Լուսաւորիչը կետարիոյ Ղեւոնդիոս յոյն եպիսկոպոսէն Հայերէն Տալիի մեռնադրեցաւ: — այսպէս ալ գլխաւորաբար յաւանդի (եւ առարակն) մասնաւորութեան քանակէն իրենց մասնաւորական առաջին դաստիարակութիւնն առին: Այս մասեւնադրութիւնն հայ ազգին փոխանցելու կոչում ունեցողներուն մէջ Եզնիկ առաջինն էր, որ հմուտ էր յոյն, ասորի եւ պարսիկ լեզուներուն, եւ մին էր Առաւուռաշունչն եւ այլ բարբառ յունարէնէ իրենց մայրենի լեզուին թարգմանողներէն, այն լեզուին՝ որ Հ. Ի. 10էն ի վեր Ս. Մարութայ մեռ. օր յատուկ այբուբենը ունեցած էր: Եւ նոյն իսկ այս երկը կը բովանդակէ բազմաթիւ կտորներ, զոր Եզնիկ ինքնին յունարէնէ (եւ ասորերէնէ) թարգմանած, եւ նպատակին յարմարապէս գործածած, կերպարանաւ եւ երկին միացուցած է, թէ եւ անոնց յոյն (եւ ասորի) ծագումն ու հեղինակները յիշատակած է:

Հ. Գրիգորիս Ա. Գալմբեարեան, Ղեւոնդական Մխիթարեան, ... յաւին 1893 Եզնիկ յոյն հեղինակներէն փոխառութիւններն առաջին անգամ գտաւ եւ իր հետազոտութիւնները «Հանդէս Ամերիկայի» մէջ (Հոկտ. 1893 էջ 289 եւն) եւ առանձին տպագրութեամբ՝ հրատարակեց: Եզնիկ Ա. Գրիգորի մէջ Ղեւոնդական տպագրութեան համաձայն (1826) էջ 19 առջ 7էն մինչեւ էջ 58 առջ 26, զարմեալ Գ. Գրիգորի մէջ էջ 236 առջ 6էն մինչեւ էջ 239 առջ 24 Մեթոդիոս Ողբնկալաւոյն «Վասն անձնիշխանութեան» գրքը գրեթէ բառ առ բառ թարգմանած է յայնապէս եւ շատ յաջողութեամբ իր երկին հիւսած, ինչպէս որ Հ. Գալմբեարեան Մեթոդիոսի եւ Եզնիկայ բնագիտները գէժ՝ առ. դէմ գնելով անվիճելի օրինակաւ յայտարարեց զայն կաւ ապա: Մեթոդիոսի գործն ընդհանրապէս, ինչպէս կ'ըսէ Բոնիվէ՝, «այն յատուկ բախան ունեցած է, որ «Վասն անձնիշխանութեան» գրքը ծանօթանալէն քիչ ետքն Արաւմանիոնէն՝ «Վասն ուղիղ հաւատոց»՝ գիտնաւորութեան հեղինակէն (ինչպէս նաեւ ուրիշներէն) ըստ կարի շատ գործածուած է, թէպէտ այն հեղինակն (ինչպէս նաեւ Եզնիկ նոյնը չի յիշատակեր, այլ ընդհանրապէս զրուցեալն էր այնպէս կը հիշուէ եւ կը խառնանէ, որ իրենք իր ստացուածքը կ'երեւայ, այնպէս որ մինչեւ Հ. Գալմբեարեանի գիտութիւնը այս փոխառութեան վրայ ընդէն կասկած մ'ունեցած էր: Բայց սակ, ինչպէս Հ. Ե. Ե. Բարսեղեան, Ղեւոնդական Մխիթարեան, մասագր կ'ընէ, ինչ ինչ տեղեր Բարսեղ Կեսարացիին, զարմեալ Հ. Գալմբեարեանի համաձայն՝ Հիպոկորիոսի եւ Արիստիփանի, եւ Հ. Գալմբեանի, Հ. Բարսեղեանի եւ Հ. Տաշեանի համաձայն՝ Եպիփանոս: Ընդդէմ հերետիկոսեանց» (Panarion) գրքէն՝ օգտուած է, նոյնպէս առանց աղբիւր յիշատակելու: Գրաքննարկ զանի մը տեղ կան հետքեր Ս. Գր. Լուսաւորիչ վերագրուած Եւանջելիստիկոսի՝ գրքէն, որ ըստ Գետտերի՝ Ս. Մարութայ († 441) երկախորհութիւն ըլլալու է: Վիզիգիման՝ կանխաւ յայտնած էր իր այն կասկածը՝ թէ Եզնիկ ընդդէմ Մարկիոնի Գ. Գրիգորի մէջ ասորի գնառական Բարդէսի ընդդէմ Մարկիոնի գրքէն, եթէ ոչ նոյն իսկ Մարկիոնի Հակադրութիւնն (Antithese), եւ կամ անոր աշակերտներէն մէկուն գրութիւնէն օգտուած ըլլալ, որուն դէմ գրեց Հառնակ՝ Եւ առկայն ցայտօր

1 Caspari, Kirchenhistorische Anekdoten, I. Գրիստիանիս 1883. ասոր մէջ կան Եզնիկ չէտ համաձայնեցող կտորներ, էջ 67-92:

2 Հմմտ. «Բարձրագոյն» Ղեւոնդ 1889, էջ 14, 108, 199, 313, 385:

3 Ասոր վրայ Գետտեր «Tüb. Quart.» 1894 էջ 529-539 յատուկ յօդուած մը գրած է՝ «Երկախորհութիւններ հայ մասնաւորութեան մէջ» Ասոր մէջ կ'ընդունի Գետտեր թէ երկուքն մէջ (Եզնիկ եւ Արիստիփան) թէ եւ նոյնաբանութիւններ կան, ոսկայն Եզնիկ Արիստիփան յատուկաւ կախած առնեալ (ընդդէմ Հ. Գալմբեարեանի) ապացուցուած չի համարի (անդ էջ 530), այլ Եզնիկ վրայ օգտուող է անկէ՝ անկախ Թաւով (անդ էջ 534):

4 Հ. Տաշեան, Մասնաւորական մանրաւուն Թաւովութիւնը, Ղեւոնդ, 1895, էջ 76-100:

5 Reden und Lehren des hl. Gr. des Erleuchtens, գիրք՝ Մարգ. J. M. Schmid, Ղեւոնդաւորութիւն 1872:

6 Գետտեր առ Նիքիտ, Հայրապետութիւն Գ. էջ 221 եւ «Tüb. Quart.» 1834, էջ 535:

7 «Bayer. Annalen» 1834, էջ 82:

8 Harnack (Zeitschrift f. wiss. Theol.) 36, 2. Լար. 1. Լար. 1878. Beiträge zur Geschichte der marcionitischen Kirchen. I. Armenische Marcioniten des V. Jahrhunderts. Der Bericht des Ezniks էջ 91: Կ'ըսէ, եւ Եզնիկ նոյն աղանդին վրայ դիտարկելով անձնական կործինքն է նաեւ հաւանական է որ Հեթանոսներէն, պարսիկներէն եւ յոյն փիլիսոփաներէն ետքը միայն Մարկիոնիաններն (եւ Մարիքեաններն) դէմ չէր գրեր, եթէ ասորիք մը ժամանակ իւր տեղաբնիկ երեւելոցն չպատկանէին: Առաջ մտալած լինելով, եթէ ընդդէմին թէ Եզնիկայ առնեալն յատուկաւ ժամանակ հայ Հեթանոսի մը մարկիոնիան վերադարձութիւնն զարուած մը եւ նոյն աղանդի մասին իր դիտարկն է միայն (անդ էջ 92): Հմմտ. Եզնիկ Գ. Գրիգոր, Գ. 15 եւ Ղեւոնդ «Tüb. Quart.» 1897, էջ 373:

«Zeit. f. d. hist. Th.» Գ. էջ 172, Ժան. 77-). «Նոյն համար Հայերն երկու ասնէ իրեն իրենց հոգեւորական մայրաքաղաքը կը կոտակէին Կեսարիան եւ Ս. Գր. Լուսաւորիչ առաջին յաղթողներէն մինչեւ Ներսէս Ա. Կեսարիան առաջ եւ իրենց մեռնադրութիւնը, Կոստ. 410էն Միւսարայի՝ յունական զեղադրութեան քաղաքով Հռոմէական Նիքիտոսին չէտ կազմած հայ սղարներէն անտարակուսելի է թէ յունական այլուրեքի վրայէն մեռուած է Հմմտ. Hübschmann H., Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen (ZDMG, 2. Լ. էջ 53-73) եւ V. Gardthausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift (էջ 74-80):

«Hermes», 1. Գ. Լար. էջ 194: Եւ եւ Զ. Գրիգորի հայ եւ մասնաւոր դասական մասնաւորութիւնն Արմէնիկ եւ Եզնիկայ, որ գլխաւորաբար քերականական ուսմանը կը հաղկէին, Արեւելադրիկ, Բիւզանդիանի եւ Ամաթիոյ յունական պարոններէն յատուկ կան է: Եւստակիոս երկուստայրներէն այն աղբիւրը կը չգտնէին:

Հ. Գալմբեարեան, Նորագոյն աղբիւր Եզնիկայ, Ղեւոնդ:

«Bonwetsch, Methodius von Olympos. I. Erlangen u. Leipzig 1891, էջ 2:

«Bonwetsch, Methodius von Olympos. I. Erlangen u. Leipzig 1891, էջ 2:

ծանօթացած փոխառութիւնները նկատելով՝ չէ կրնար անհիմն ըլլալ այն կատարելը՝ թէ Եղիշիկ իր գործընկ զայսօր ծանօթ տեղեւոյն զատ, ուրիշ մասեր ալ միջոց մինչեւ Հինայ անծանօթ մնացած գրքերէն քաղած ըլլալ, որ ասկայն գործքին ի մասնաւոր ի Տայրադատական արժեքն ոչ միայն չէ նուազեցնել, այլ ընդ հակառակին յետ աւելի եր բարձրացնել։ Վասն զի, Վէրբեր Հետ խօսելով՝ «անոր վրայ հնազանդեալ ասանդութեան հովանին կայ», Եղիշայ իբրեւ «Թարգմանչի», շատ բնական էր ծանօթ օտար գրքերը գրութեանն համար գործածել։ Եւ այն ասան տակաւին վարժած չէին Հիմնական պէս՝ աղբիւրներն ամենայն ճշգրութեամբ նշանակելու։

Գործոյս կրօնական թաժանկէն վրայ Վէրբեր ասանակէն յօդուած մը հրատարակելու է՝, որուն համեմատ՝ 441էն (կամ 445էն) մինչեւ 448ին յետ Բ. ի գրուած ըլլալու է։ Եւ այս՝ նախկնորին պատճառներու համար, ըստ որում՝ զարկին քանի մը տեղերը ժամանակակից դէպքերու հետ յարաբերութիւն ունին Եւսեմիայն դէպք գրքըս 449էն ետքը գրուած չի կրնար ըլլալ, վասն զի Եղիշիկ կ'ըսէ (էջ 141) թէ մեզբու վարդապետութեան վրայ դուռը յիշատակարան մը չկայ։ Արդ Յազկերտ Բ. Պարսից թագաւորը 442ին Միհրհրէստեհի հրովարտակին մէջ սոյն վարդապետութիւնը գրել տուած է ու նոյնն շարքեր մէջ աւարտած, Եւ Արտաշատու Սինհհրդոսին մէջ 449ին, որուն մասնակցեցաւ նաեւ Եղիշիկ, նոյն վարդապետութեան հերքումը գրուեցաւ։ Ուրեմն նշեցիլ զիրքս այս 442ին հերքմադրին ծանօթմանայն յառաջ գրուածը եր (Գ)։ Միւս կողմանէ գիրքս 431էն յառաջ ալ գրուած չի կրնար ըլլալ։ Վասն զի թէեւ Եղիշիկ Սասանեան Հարստութիւնն եւ Թեոդոս Բ.՝ կայսրը կը յիշէ, բայց ոչ Արշակունի հայ Հարստութիւնը, որուն շուրջ արդէն 428ին մարտն էր։ Մարկիոնի մայրութիւնը Ս. Մեծորայս մահուանէն (441) ետքը սպառնաց հայ եկեղեցւոյն։ անոր յարձակման դէմ գրեց Եղիշիկնոյն մայրութեան հերքումը։ Այս եւ նման պատճառներ կը յորդորեն զՎէրբեր գործոյս գրութիւնն իր 441էն, ճշգրտօրէն 445էն մինչեւ 448ին միջոցին մէջ դնելու։

Եղիշիկ այս գրութեանն զբոլորս՝ եր՝ ժամանակին կուուրէն ամբողջ պարզաբանութեւն, որոնք բարբառանգակի վրայ կեցող հայ եպիսկոպոսն

1 Հմմտ. Վէրբեր, "Tüb. Quart." 1897, էջ 374։

2 Նոյն, տեղ, էջ 372։

3 Նոյն, տեղ, էջ 367-398։

4 Հմմտ. օտար դէմ ընդդէմը մէջ էջ 113 ծան. 1, որուն համեմատ Եղիշայ ասանդանն Միհր Ներսէսի 442ի հրովարտակին հետ բառական առջ կը համեմատուի։ Ռեքնմ Եղիշիկ 442էն ետքը գրած ըլլալու է։ Վերելալ թէ Հայեբուն այս հրովարտակէն զատ ուրիշ գրուող ասանդութիւն չէ ծանօթ չէր։

5 Թեւ այս մտին բնագրին մէջ էջ 156, ծան. 185 (որուն համեմատ հասանկան է որ Թեոդոս Ա. ըլլալ Եղիշայ անկարծեմ)։

6 Եւսեմի 428 Հայաստան զրկուեցաւ իր ընդունին համարու։ Արտաշես իշխանէն, եւ երկին Եղիշեբուն եւ Պարսիկներու մէջ բաժանուեցաւ։

ամբիւցնին քրիստոնէական վարդապետութիւնն սոյն փիլիսոփաներու, Մանիքեցիներու, մպեբուն եւ գնոստիկաններու դէմ գիտնականօրէն պաշտպանել։ Մէկ կողմանէ քրիստոնէական վարդապետութեան կը սպասուային Հետշէտե հրապարակելը սոյն փիլիսոփայական գրութիւնները։ Միւս կողմանէ՝ արեւելքէն, նոյն իսկ ի Բերստոս հաւատքն վստահուած էր մազդեզանց պարսիկ վարդապետութեամբին կամ մեզբուն քեշուքը, զոր հայկական պետութեան նոր ինքնակալը Պարսից Յազկերտ Բ. թագաւորը, նոյն իսկ բռնական միջոցներով ի Հայս մուծանել կը ջանար։ Աւելցուր նաեւ գնոստիկեան Մարկիոնի մայրութեան մուտքը։ Եւ այսպէս Եղիշիկ իր գործը չորս մասի բաժնելու ըստ ինքեան ինքնին կը պարտաւորէր։

Գործոյս քովէն Կրօնական մասին, որուն վրայ Գեւորտեր եւ Վէրբեր ընդարձակագոյնս գրած են, հոս միայն համառօտի կը խօսինք։ Այսինքն՝ Եղիշիկ Ս. Գրգիմ մէջ գլխաւորաբար նիւթոյ յատկանշական եւ շարին գոյացական ըլլալուն հետեւնական գրութեան դէմ կ'ելլէ։ Ս. Գրգիմ մէջ Պարսից քեշէն երկրակալութեան գրութեան դէմ կը կուուր, որուն կը կցէ նաեւ ծառք գլխաւորութեան վրայ, հետեւնական ճակատագրութեան եւ քաղեղական աստղանշմարութեան դէմ։ Գ. Գրգիմ կը խօսի սոյն փիլիսոփայական պարզեցնելու վարդապետութեան եւ սոյն փիլիսոփաներուն Աստուածաշունչի հետ չմիաբանող աստղագիտական կարծիքներուն վրայ, ի մասնաւորի Պրիւթագորեան, Պլատոնիկեան, Պերիպատիկեան, Ստոյիկեան եւ Եպիկուրեան գրութիւններուն վրայ, եւ ասոնց վարդապետութիւնները կը հերքէ։ Վերջապէս Գ. Գրգիմ մէջ նաեւ գնոստիկեան Մարկիոնի մայրութիւնը համառօտի կը ներկայացնէ, եւ յետոյ խաբանչիւր նախագաւաթեան դէմ կուր կը մղէ։

Նիւթը գիւրտու ըմբռնելու համար չորս գրքերու խաբանչիւր գլուխներուն բովանդակած նիւթին համառօտ ցուցակը գրած եմ։ Նոյնպէս Եղիշայ յիշած Աստուածաշունչի տեղեւոյն (մեծա մասամբ Հ. Գալէմքեարեանէ գրուած) նշանակած եմ, եւ ի վերջոյ դարձեալ ամբողջն եւ քովէնով բերած գրած եմ։

Եղիշայ գործոյն յեւթիւն վրայ թարգմանութեան գործակիցն Հ. Գալէմքեարեան ի Կ. Պոլիս իւր իսկ բառերովն այսպէս կը գրէ՝.

«Եղիշիկ ասոյն իսպաղորութիւնն ի Ջմիւռնիս 1762, ունի յառաջաբան մը՝ գրուած Կ. Պոլսոյ Յազկեր Նշանաւոր հայ Պատրիարքին († 1764)։ Այստեղ կը յիշուի միայն թէ Ջմիւռնիս Արքայաճամ Արքեպիսկոպոսը Պատրիարքին իմացուցեր է, որ Եղիշիկ վարդապետի մէկ հետաքրքրական գործը ձեռք բերած է։ Եւ Պատրիարքը նոյն քգքին վրայ զննչած՝ ապել աուեր է ի Ջմիւռնիս։ Նոյն առջի կ'իմացնէր Պատրիարքը թէ ձեռագրին ընդօրինակութեան սխալները սրբագրած (՞) է, եւ թէ շատ

1 Վէրբեր, "Katholik", Մայից 1898, էջ 214։

2 Ըստ Գեւորտերի առ Նիւթը, Հայրաբնութիւն Գ.

3 Նամակ ի Կ. Պոլսոյ ի 15 Դեկտ. 1898։

բունակեալ միահետ դրութիւնը 76 գլուխներու բաժանած է:

“Թէ այս ձեռագիրն ինչ եղած է, գրաւոր աւանդութիւն մը չկայ. կայ բերանային անաղու-թիւն մը, թէ նոյնը 1843ի Ձմեռանից ան Տրեք-Տին ժամանակ պարծէ: Եղիկայ այս գործոյն ուրիշ մէկ ձեռագիրը չի յիշատակուի բնաւ աշխարհի եւ եւ մէկ մասնադարանին մէջ, որոցց յայտարարներն հրատարակուած կամ ծանօթ են: Դսեմ որեւէ հեղինակ մ'այս մասին յիշատակութիւն չ'ըներ:

“Եղիկայ երկրորդ տպագրութիւնը, զոր կա-տարած են Վենետիկի Միխիթարեանը 1826ին ի Վենետիկ, 18 տողեան փորթիկ յառաջաբան մ'ունի, յորում այն տպագրութեան համար գործածուած ձեռագրին վրայ աշարհ կ'ըսուի. “Օրինակ տպա-գրին ձեռագրեալ է ի Թուրք Հայոց 21-ի, յոր յանիորընէ վերջապահ տառիցն” որ ինչ ուրեք յայտնի գուշակերն՝ ուղղեալ, զվարճարն ողբէ եր յօրինակին՝ աստղանիչ ներքոյ գրուցեցաք, եւ զանյօգաւոր զմիհետ զբազարին արարաք ի գիրն եւ ի գլուխն: Դ ԱՅ՝ յառաջարանին համեմատ կը կարծուէր, որ Վենետիկի Միխիթարեանց մասնա-դարանին մէջ կայ Եղիկայ ձեռագիր մը, որ բրիտ-տոսի 1280 թուականին գրուած ըլլայ, եւ թէ այս ձեռագրին վրայէն Վենետիկի առաջին տպագրու-թիւնն եղած ըլլայ: Վենետիկի Միխիթարեանը մինչեւ այսօր ալ աւել յայտնի կերպով չբացա-տրեցին իրը, թէեւ առ այս առիթներ հանդի-պեցան:

“Յամին 1897 Սեպտ. Վենետիկի գաղթի՝ Եղ-նկայ ձեռագիրն հետազոտելու, որ եւ ինչ առան-ձինն բարեյօժարութեամբ թողլ արուեցաւ: Եւ ահա խնդրական ձեռագիրն ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ Ձմեռանից աստղան տպագրութիւնը, որ ձեռա-գրի մը հետ համեմատուած էր եւ ընթերցուածոյ տարբերութիւնները վրան նշանակուած: Զակատին երկրորդ երեսին վրայ գրուած էր. “Եղիկայ գիրքս ուղղագրեալ ըստ ձեռագրի միւս գրելոյ ի Թուրք Հայոց 21-ի. ձեռամբ տիրացու գէորգի տէր յո-հաննիսեան, եհաս առ մեզ յամին 1784 ի հոկտ.” Այս ծանօթութիւնն տպահայտարար Վենետիկի Միխիթարեանց այն ժամանակին մասնադարանա-պետն է: Օրինակին վերջը կը գտնուի Գեորգ Տեր Թովհաննիսեան, որ նոյն համեմատութիւնը կա-տարած էր, իր իսկագրեւ. “Շնորհօք եւ ողորմու-թեամբն աստուծոյ կատարեցի գիրքն Եղիկայ եւ ապիկայ Թովմա վարդապետս ի վայելումն ամենա-գով վարդապետին ներեւոյ, ի Թուրք Հայոց 21-ի. Յարպա եւ մէջ հայեցեալ ուղղագրեցաք զտպեալ զայս, եւ ձեռագիրն օրինակն այն էր, յորմ գտպեալն հանեալ էին ի թուականութեան հայոց ՌՄԺԱ. յիվրի. քաղաքին.” Այս ծանօթութիւնն երկու մաս ունի: Առաջին մասն (մինչեւ “ի Թուրք Հայոց 21-ի.”) Թովմաս գրչին է. իսկ երկրորդ մասն Տեր Թովհաննիսեանին՝ որ նոյնը տպագրութեան հետ համեմատուած է: Այժմ յայտնի է աւելին՝ որ մի միակ ծանօթ ձեռագիրն, զոր 1280ին Թովմաս Վ. ընդօրինակած է, Ձմեռանից 1762ին առաջին տպա-գրութեան նախադարձաւորն է, եւ թէ յետոյ Գեորգ Տեր Թովհաննիսեան նոյն ձեռագիրը վերա-

տին համեմատելու համար ձեռքն ունեցած է, եւ թէ իր արագորեալ տպագիր օրինակը 1784ին Վե-նետիկի Միխիթարեանց մասնադարանը մտած է: Իսկ նախադարձաւոր ձեռագիրն այսօր անհետա-ցած է, կամ թերեւս 1845ին ի Ձմեռանից այրած է: Երկրորդ ձեռագիր մը, — եւ ոչ իսկ Եղիկայ գործէն հատուածներ — մինչեւ յայսօր երեսն եկած չէ:

Հայ բնագիրն որպէս ռուս վրայ Հ. Գալէմ-քեարեան անձամբ այսպէս կը գրէ՝.

“Ա. Տպագրութիւն: Առաջին տպագրութիւնը (272 էջ փոքր ծածալ) եղած է ի Ձմեռանից յա-մին 1762 “ի տպարանի Մահմետի Մարիսի”, Կ. Պոլսոյ Յակոբ Հայ Պատրիարքին ձեռքով: Հրա-տարակիչը միահետ գրութիւնը 76 գլխոյ բաժնած է եւ արագրութիւններ ներմուծած, որոցց մեծա-գոյն մասը կամայական եւ վերջական են Այս հրա-տարակութեան Վենետիկի հրատարակութեանն ունեցած տարբերութիւնները գրուած են Հ. Գա-լէմքեարեանի պատրաստած հայ բնագիրն ձեռնակ հրատարակութեան մէջ, զոր Վենետիկի Միխիթա-րեանը “Քննական հրատարակութիւն մասնադրու-թեան եւ թարգմանութեան Դարեանց վայոց” հրատարակութեան Կ. Հատորին մէջ ի մտոյ ի լոյս պիտի հանեն: Այս տարբերութիւնները այն թարգմանութեան մէջ նկատողութեան առնուած են: Այս Ա. Տպագրութիւնն սոցաւանդի է, եւ առանց Տեր Թովհաննիսեանի համեմատութեան՝ սկզբնագիրը, մասնաւոր հայերէն լեզուի տեսա-կետէն, շատ թերի պիտի մնայ:

“Բ. Տպագր. Այս հրատարակութիւնը (298 էջ փոքր. 16 ծածալ) Վենետիկի Միխիթարեանց կա-տարած են (գրքին վրայ հրատարակին անուշը չկայ. ուրիշ կողմանէ սակայն ծանօթ է, որ հրա-տարակիչն Հ. Արսէն Բագրատունի է) եւ իրենց տպարանը գրուած: Այս հրատարակութիւնը խնամքով եղած է, ինչպէս վերն ըսինք՝ նախա-դարձաւորն հետ համեմատուած եւ ուղղագրուած Ա. Տպագրութեան վրայէն: Հրատարակութեանն եւ իր գաղափար օրինակին (իմ'ըրած) մէջ համե-մատութիւնը կը ցուցնէ, որ առիկա ալ իր գա-ղափար օրինակէն քանի մը՝ թէեւ ոչ կարեւոր, տարբերութիւններ ունի, եւ արագրութիւններ կատարուած են՝ առանց վրան ծանօթութիւն դնե-լու: Այս մասին տես յետոյ Հայ բնագրին քննա-կան հրատարակութեան մէջ:

“Գ. Տպագր. Ի Վենետ. Տպագր. Բ. Տպագր. վրայէն, ի բաց առեալ բնագրին մէջ քանի մ'ուղ-ղագրական արբարութիւնները: Այս տպագրու-թեան վրայ թէեւ 1826 թուականը կայ, սոյց 1850ին լոյս տեսած է:

“Դ. Տպագր. Ի Պարիս 1860, ի տպարանի շանիկի Արամեան, նոյն իսկ տպարանապետէն հրա-

1 Մեդ:

2 Ասոր Ա. Հար. Ը լոյս տեսած է՝ Գալէմքեար-Յա-լեան, Սերապիս Պատարագամարտչը Հայոց, Վիննա 1897, Միխիթ. Տպ:

3 Դիւլլերի անդ, էջ 253. Դ. 1. “Այս տպագրու-թիւնը նախընթացէն շատ ուշիկ լաւագործ է՝ բնագրին օրա-գրութիւններէն պատմաւոր:

